

Željko V. Kaluđerović  
Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu

UDK 1 Aristoteles:11/12  
1 (37/38)  
Originalan naučni rad

## TEOLOZI, FISIČARI I UZROCI<sup>1</sup>

Apstrakt: Autor je u radu utvrdio da je Aristotel, tragajući za niti vodiljom čitavog prethodnog mišljenja, interpretacijski obrazac za razumevanje misaonih dometa vlastitih preteča postulirao u osobenom učenju o uzrocima. U stvari, doktrina o materijalnom, formalnom, eficijentnom i finalnom uzroku predstavlja modus pomoću koga je Aristotel izvršio problemsku sistematizaciju prethodnika na način prikazan u prvoj knjizi *Metafizike*, i pritom sebe u isti mah razotkrio, makar i uz izvesne rezerve, kao prvog istoričara metafizike, pa i filozofije u celini. Zaključak koji je autor izveo nakon detaljnog analiziranja *Corpus Aristotelicum*-a, a u vezi manifestovanja uzroka kod prvih *teologa* i *fisičara*, je da Stagiraninovi prethodnici nisu otkrili nijedan novi uzrok koji već nije pomenut u njegovoj *Fizici*. Štaviše, i četiri uzroka koje je Aristotel postulirao u svojim metafizičkim razmatranjima, od strane ranijih mislilaca bili su spoznati, po njemu, tek nejasno i neosvešćeno.

Ključne reči: Aristotel, učenje o uzrocima, *teolozi*, *fisičari*, problemska sistematizacija

Iz perspektive XXI veka, koja nije samo temporalno nego i duhovno udaljena od presokratske epohe, ne može se sa punom izvesnošću odrediti status i značenje termina i pojmova u fragmentarno sačuvanim tekstovima ranih mislilaca. Svako ko ima ambiciju da razume ili pojmi presokratovce treba da zna da Aristotelov *Corpus* predstavlja nezaobilazno istorijsko-filozofsko polazište. Premda ne navodi često i striktno originalne spise presokratovaca, Stagiranin predstavlja jedan od temeljnih izvora za rekonstrukciju njihovih učenja. Vršeci autorsku pojmovnu artikulaciju zatečenog materijala, Aristotel je starije filozofe proučio pažljivo i temeljno, pa se, na Hegelovom (G. W. F. Hegel) tragu, može reći da se kada je u pitanju grčka filozofija: „ne može ... učiniti ništa bolje do da se prouči prva knjiga njegove *Metafizike*” (Hegel 1975: 138).<sup>2</sup> Svoje tematizovanje presokratskih postavki Stagiranin ne uređuje kao

---

<sup>1</sup> zeljko.kaludjerovic@gmail.com

<sup>2</sup> Jonski *fisičari* jedva da bi bili filozofski relevantni da ne postoji Aristotelova filozofska obrada njihovih, danas u znatnoj meri, izgubljenih radova.

dijadoški sled, već kao raspravu sa njihovim tezama o „zajedničkoj stvari”. Ne treba smetnuti sa uma da s onu stranu Aristotelove dijalektičke obrade presokratovaca stoji iznimno poznavanje i duboko poimanje rane grčke filozofije, kome teško da će se iko više toliko približiti u kasnijim vremenima. Čak su i antički komentatori Stagiraninovih dela citirali presokratske stavove, ne da bi ga korigovali, nego da bi sebi i drugima razjasnili njegove minuciozne formulacije i prodorna uviđanja o ranim misliocima.

Da bi njegovi presokratski prethodnici mogli dobiti značenje pripremne etape za nastupajuću klasičnu filozofsku epohu, Stagiranin je znao da je to moguće ostvariti jedino ako se njihovi rezultati reflektuju iz perspektive jedinstvenog interpretacijskog ključa. Taj ključ predstavlja njegovo glasovito učenje o uzrocima (αἰτία, αἰτίων) (vid. *Met.*983a24-32; *Phys.*194b23-195a3).<sup>3</sup> Govor o materijalnom,<sup>4</sup> formalnom,<sup>5</sup> eficijentnom<sup>6</sup> i finalnom<sup>7</sup> uzroku omogućio je problemsku sistematizaciju, kao i prekrivanje horizonta prethodnika, što je Aristotela kvalifikovalo, makar i uz izvestan oprez, kao prvog istoričara metafizike, pa i filozofije u celini.

\*

Kada je reč o prvim *teolozima*, Aristotel je govorio o njima kao o misliocima koji mogu biti razmatrani samo kao daleki prethodnici učenja o uzrocima. Homerovi tzv. Okean - fragmenti (*II.XIV*,200-201; *II.XIV*,244-248), u kojima se Okean glorifikuje kao početak bogova i svega drugog što živi, veoma uslovno se mogu odrediti kao nekakvi nagoveštaji poimanja materijalnog uzroka. Sugestija da je Homer anticipirao Talesovu teoriju da je voda načelo svih stvari, takva je da je Aristotel razmatra sa jasnim stavom kritičke rezerve (*Met.*983b33-984a2).<sup>8</sup> Mogući uticaj grčke, kao i egipatske i vavilonske, mitologije sigurno ne treba potcenjivati, i one su nesumnjivo ostavile traga na

<sup>3</sup> Aristotel je bio prvi koji je posvetio posebnu pažnju samom pojmu uzroka, premda kod njega nema formalne definicije uzroka uopšte. Umesto toga, kod njega je moguće uočiti da pojam uzroka može imati četiri vrste, šest načina, dva pripisivanja i dva smisla. Opširnije o Aristotelovom učenju o uzrocima videti u autorovom članku (Kaluđerović 2013: 73-92).

<sup>4</sup> Uobičajeni grčki termini koji se koriste za obeležavanje materijalnog uzroka su: ἡ ὕλη, ἡ ὕλη καὶ τὸ ὑποκείμενον, ἐξ οὗ γίνεταί, τὸ ὑλικὸν αἴτιον.

<sup>5</sup> Formalni uzrok najčešće se detektuje pomoću sledećih reči i kovanica: τὸ εἶδος, τί ἐστί, τὸ τί ἦν εἶναι, ἡ οὐσία καὶ τὸ τί ἦν εἶναι, ὁ λόγος ὁ τοῦ τί ἦν εἶναι, εἶδος καὶ λόγος, ὁ λόγος.

<sup>6</sup> Naredne reči obeležavaju eficijentni uzrok: τὸ κινουόν, τὸ κινήσαν, τί πρῶτον ἐκίνησε, ὅθεν ἡ κίνησις, ὅθεν ἡ ἀρχὴ τῆς κινήσεως, τῆς μεταβολῆς, τὸ ὕφ' οὗ.

<sup>7</sup> Finalni uzrok u Aristotelovoj recepciji uglavnom se izražava ovako: τὸ τέλος, τίνος ἕνεκα, τὸ οὗ ἕνεκα, τὸ οὗ ἕνεκα καὶ τὰγαθόν.

<sup>8</sup> Čak ni Talesov stav da zemlja jeste ili leži na vodi ne može se okarakterisati kao jednostavno racionalizovanje mitoloških Okean - fragmenata. Heleni, inače, nisu bili skloni da nešto usvajaju na način, manje ili više, pasivnog prihvatanja. Izvesno je da ni jonska mudrost nije izvirala iz prostog kontakta sa sopstvenom ili tuđom mitološkom prošlošću, već je ona pre nastajala kao rezultat kvalitativne prerade nasledenog materijala.

mislima prvih filozofa. Ne treba ih, s druge strane, ni precenjivati, naročito ne na način da je Tales iz njih, pa ni iz Homerove *Ilijade*, naučio da je voda načelo svih stvari, jer o tome nema pouzdanih svedočanstava. Treba zadržati jasnu rezervu prema takvim hipotezama, pošto su one najčešće samo naslućivanja koja su iznošena sa zainteresovanošću koja je izlazila izvan okvira nepristrasnosti.

Kada se pročitaju Hesiodove reči iz 116. stiha *Teogonije*: „Od svega najpre Haos nastade”, pitanje koje se nameće je, ako je od svega najpre Haos nastao od čega je onda ovo „svega” nastalo? Gde je početak nastajanja? Gde je, ili još bolje, kako to da nema onog nenastalog prvog? Hesiodov način mišljenja još nije dovoljno konzistentan da bi mogao ponuditi odgovor na ovako formulisana pitanja. Ali preći sa Hesiodovog početka kao nečeg prvog u vremenskom i genealoškom smislu, na ontološki shvaćen ἀρχή, jedan apsolutni princip svega, neće biti tako teško nakon indicija ponuđenih u njegovoj *Teogoniji*. Nema, dakle, razloga zašto se na *Teogoniju* ne bi moglo gledati kao na jednu od pripremnih faza potonje filozofije,<sup>9</sup> što Aristotel i kazuje na pojedinim mestima svoje *Metafizike* (984b23-24, 989a 10-11, 1000a 9-12). Ipak, najplodnija zaostavština koju je Hesiod ostavio potomcima jeste njegova osobena koncepcija Erosa (*Teogonija*, 120). Eros („najlepši bog med besmrtnim bozima”) kod Hesioda predstavlja načelo tvorne, besmrtno božanske sile, koja daje impuls kretanju i rađanju.<sup>10</sup> U 120. stihu *Teogonije*, konačno, po prvi put se u grčkom mišljenju pojavljuju naznake onoga što će kasnije Aristotel označiti kao ὄθεν ἢ κίνησις - odakle potiče kretanje, tj. eficientni uzrok (*Met.*985a13).

Nov način izražavanja uočava se u sačuvanim Ferekidovim fragmentima,<sup>11</sup> a sve više se zapaža da simbol i alegorija postaju legitimne forme iskazivanja religijskih misli. Dils (H. Diels) je zabeležio, komentarišući drugi fragment (DK7B2), da spominjanje hrastove grane zastrte plaštom, što je inače alegorijski prikaz zemlje, pretpostavlja poznatu Anaksimandrovu viziju zemlje koja je, po njemu, cilindričnog oblika i slobodno je lebdela na podjednakoj razdaljini od svega drugog. Takođe, smatra se da je scena tkanja Gee i Ogena u, istom, drugom fragmentu (DK7B2), verovatno, alegorijski prikaz stvaralačkog čina. Potom se, u trećem fragmentu (DK7B3), nazire jasna potreba za tvoračkim uzrokom u stvaranju kosmosa. Za tu priliku Ferekid je Zevsa preobrazio u

<sup>9</sup> Pokušavajući da konkretizuje Hesiodov doprinos stvari filozofije, Vlastos (G. Vlastos) ukazuje da su stihovi 736-745 *Teogonije*, segmenta gde se opisuje Tartar, inspirisali Anaksimandra prilikom artikulisanja centralnog pojma njegove filozofije, pojma τὸ ἄπειρον (*Gnomon* 27 (1955) 74-5). Na ovu tezu ga je, možda, navelo to što je u dodacima originalnoj poemi Tartar razmatran u terminima, ili preciznije kao deo, prvobitnog Haosa.

<sup>10</sup> Hesiodovo shvatanje Erosa dalo je bogate plodove u svom dugom hodu kroz istoriju filozofije, a uticalo je i na slične Parmenidove (ἔρως) i Empedoklove (Φύλα) domašaje.

<sup>11</sup> Što mu i Aristotel priznaje, eksplicirajući da Ferekid ne govori isključivo u mitskom obliku (*Met.*1091b8-10).

Erosa, što se može razmatrati kao posredna veza do nekog, manje mitski, a više pojmovno utemeljenog, eficientnog uzroka. Čak i njegovi Zevs i Htonija stoje kao univerzalni principi, skoro filozofski oprečni, što je znatno apstraktnije viđenje načela od, na primer, Hesiodovih Urana i Gee, vidljivog neba i vidljive zemlje. Činjenica je da je i Hronos, što bi moglo biti novo razumevanje Kronosa, oca bogova, prilično sofisticirana kosmogonijska zamisao koja možda ima neke veze sa poimanjem vremena u Anaksimandrovom prvom fragmentu (DK12B1). Kod Ferekida se, dakle, uočava otklon od mitopoetskog načina izražavanja (*Met.*1000a18-19) i zaokret ka onima koji „dokazuju svoje tvrdnje” (*Met.*1000a20), zaokret prema pojmovnom mišljenju. I pored eventualnog doprinosa fundiranju učenja o četiri elementa, teško se može prihvatiti kao autentičan stav da je Ferekid rekao da su zemlja i voda načela svih stvari, i samim tim svojevrsna anticipacija materijalnog uzroka (DK7A10; DK7B1a).<sup>12</sup>

\*

Drugačije stoji stvar sa *fisičarima* iz Mileta. Naziv prvih filozofa oni su zaslužili time što su prvi dosegli do pojma o jedinstvu u razlici, i što su, čvrsto se držeći ideje o jedinstvu, pokušali da objasne očevidnu raznovrsnost mnoštva. Pojmiti jedinstvo u razlici, kao i razliku koja prelazi u jedinstvo, za njih je značilo otkriti prvo načelo koje leži, preciznije podleži, ispod samorazumljive mnoštvenosti. Pri tumačenju Aristotelovih iskaza o Talesu, tri teze izbijaju u prvi plan: 1.) Zemlja je/leži na vodi (*Met.*983b21-22; *Cael.*294a28), 2.) Voda (ὕδωρ) je materijalni uzrok svih stvari (u *Met.*983b19-21 govori se o vodi kao *archeu*, a nešto ranije u *Met.*983b7 kaže se da je većina od prvih filozofa samo ona tvarnog oblika smatrala načelima svih stvari), i 3.) Sve stvari su pune bogova (*De an.*411a7-8; dodaje se i da kamen ima dušu zato što pokreće gvožđe, *De an.*405a19-21). Legitimno rekonstruišući retka i fragmentarna svedočenja o Talesu, Aristotel je ustvrdio da je voda materijalni uzrok svega. Da sve nastaje iz vode i da sve jeste voda na neki način,<sup>13</sup> kako se na ustaljen način interpretira Tales, nije nužan ali je sasvim validan zaključak, bez obzira na to da li je to originalan Talesov doprinos ili je Aristotel sam to izveo u odsustvu drugih dodatnih informacija. Otkrivši prvo načelo svega i imenujući ga kao vodu, Talesu je opravdano pripala titula „rodonačelnika ... filozofije”

<sup>12</sup> Kirk (G. S. Kirk) i Raven (J. E. Raven) sugerišu da je teza o semenu koje proizvodi vatru, dah (vetar) i vodu verovatno kasnija racionalizacija, možda stoička u osnovi, ali bazirana na Aristotelovom spisu *O radanju životinja* 736b33 i d. (Kirk, Raven 1957: 57).

<sup>13</sup> Simplikije je, čini se, grešio kada je tvrdio da je kod Talesa, kao što je to slučaj kod Anaksimena, sve nastajalo pomoću zgušnjavanja i razređivanja njegovog materijalnog uzroka (*Phys.*180,14). Protezanje ovog mehanizma i na Talesa verovatno je zasnovano na previše rigidnom tumačenju dihotomije date u Aristotelovoj *Fizici* (187a12-23). Černis (H. Cherniss) tvrdi da ni sam Stagiranin nije imao nikakvih svedočanstava o protezanju ovog mehanizma na Talesa (Cherniss 1964: 365).

(ἀρχηγὸς φιλοσοφίας, *Met.*983b20-21), odnosno prvog filozofa u nizu izlaganja Aristotelove kauzalne doktrine.

Stagiranin je, zatim, istraživao moguća određenja Anaksimandrovog τὸ ἄπειρον-a,<sup>14</sup> koja se, generalno gledano, kreću od toga da je *apeiron* „nešto između” (τὸ μεταξύ ili τὸ μέσον) elemenata, do toga da je on „mešavina” (μίγμα) svih elemenata. Postojala je i dilema da li je *apeiron* nešto što je „prostorno neograničeno”, ili je pak nešto što je „kvalitativno neodređeno”. Aristotel je tematizovao i analizirao da li je Milećaninovo „ono neograničeno” čisto monističko načelo, ili je bivajući svrstan u grupu filozofa zajedno sa Empedoklom, Anaksagorom i Demokritom, Anaksimandar jasno situiran kao neko ko nije više mogao govoriti o jednom načelu svega. Mišljenje autora ovog rada je da je, bez obzira na to da li se „ono neograničeno” imenuje kao „rezervoar”, „nešto između”, „mešavina”, „jedno”, „besmrtno”, „nepropadljivo”, „božansko”, „beskonačno”, „neodređeno”, „materija uopšte” ili nekako drugačije, izvesno da je Aristotel postavio standard po kome se ἄπειρον interpretira kao „tvar”, što je na više mesta nagovešteno, a eksplicitno potvrđeno u *Phys.*208a2-3. Iz istog pasusa iz *Fizike* (207b34-35), evidentno je i da „ono neograničeno” spada u grupu tzv. materijalnih uzroka.

Aristotel, dalje, tvrdi da Anaksimenes postavlja vazduh pre vode, i smatra da je ἄηρ ponajpre načelo od prostih tela (*Met.*984a5-7). Stagiranin je to načelo, jednako kao i kod prethodne dvojice Milećana, nazvao *causa materialisom*. Iako Anaksimenesovo stanovište da su sve stvari nastale od vazduha i da će se sve u njega vratiti kad propadnu, može izgledati kao povratak na Talesovo stanovište, osim što je voda zamenjena vazduhom, poslednji Milećanin je dodao i jednu odredbu koja ga je učinila osobenim - stvari, po njemu, nastaju iz vazduha na određeni način: zgušnjavanjem i razređivanjem.<sup>15</sup> Ovaj podatak je od velike važnosti, zato što on ukazuje da je Anaksimenes, osim što je odredio prirodu temeljne tvari, pokušao da, pomoću zgušnjavanja i razređivanja, pronađe univerzalni model pomoću koga će objasniti svo nastajanje i promenu. On, naravno, ne precizira zašto dolazi do zgušnjavanja i razređivanja, osim ako se ne usvoji teza da do njega dolazi usled kretanja, koje je, opet, večno. Anaksimenes nije dospelo do poimanja aristotelovski shvaćenog eficientnog uzroka (o čemu piše i Aetije u **DK13B2**), ali je makar nagovestio da,

<sup>14</sup> Nekim filozofima je intrigantno zvučala činjenica da je Anaksimandar jedini od presokratovaca, uz Zenona, dodatak je autora ovog rada, koji se ni jednom poimence ne spominje u A knjizi *Metafizike*. Černis je pisao da je zato što nije bio siguran kako da tretira *apeiron*, Aristotel ignorisao Anaksimandra (Cherniss 1964: 220).

<sup>15</sup> Koplston (F. Copleston) smatra da se Anaksimenesovo rešenje problema objašnjavanja nastajanja stvari iz vazduha pomoću zgušnjavanja i razređivanja odlikuje genialnošću (Koplston 1991: 61).

prvobitnom bivstvu koje podleži svim promenama, treba dodati i izvor kretanja.<sup>16</sup>

Ovo uvođenje u „predvorje metafizike”, sa svojim brojevima (ἀριθμός) i vatrom (πῦρ), samo su produbili pitagorejci i Heraklit. Pitagorejci su jedini od preparmenidovskih filozofa, naravno po Stagiraninu, u svom radu baratali sa dva uzroka,<sup>17</sup> a ta dva uzroka su bili materijalni i formalni uzrok. Na osnovu nekih beleški (*Met.*1036b7-13), da se zaključiti, štaviše, da oni daju primat formalnom uzroku u odnosu na, do tada neprikosnoveni, materijalni uzrok. Pitagorejci su imali nedovoljno reflektovanu ideju da stvari moraju biti određene u terminima suštine, pojma, oblika ili strukture, a ne samo, ili ne prevashodno, tvari koja ih otelovljuje. Doista, ako se čovek ne definiše uz pomoć mesa i kostiju, niti kip uz pomoć bronz i kamena, iako oni jesu ono podležeće čoveka i kipa, analogno tome ne treba ni krug i trougao definisati crtom, niti crtu neprekidnošću. Po pitagorejcima je, drugačije rečeno, protežnost bila (s)tvar geometrijskih figura, dok je *oblik* prevashodno mogao biti izražen brojevima. Uz slaganje sa većinom komentatora da je pitagorejstvo, u vremenu pre Platona, otvoreno dualističko u prikazu svojih prvobitnih načela, i uzimanje u obzir Aristotelove preokupacije vlastitom kauzalnom shemom, može se konstatovati da za pitagorejce prostor ili protežnost po sebi pripadaju području neograničenog, a da mu je granica bila nametnuta kada je on bio obeležen prema geometrijskom, koji je numerički, obrascu. Naglašavanje formalnog segmenta uzročnosti kod pitagorejaca ide tako daleko, da je Barnes (J. Barnes) spreman da pripiše u zaslugu Filolaju otkriće Aristotelovog oblika.<sup>18</sup> Premda je Barnsova tvrdnja ponešto prenaglašena, ipak se čini prikladnim pitagorejstvo nazvati filozofijom oblika, osobito s obzirom na njen matematički i numerički aspekt.

Aristotel je Heraklita, ne samo na osnovu njegovog mesta rođenja, nego, pre svega, imajući u vidu Efežaninovo postuliranje osnovnog bivstva, okarakterisao kao tipičnog predstavnika jonske filozofije prirode. Stagiranin je, naime, nakon proučavanja Heraklitovih fragmenata zaključio da je vatra perzistentni supstrat svega, i da ona treba da bude tretirana kao *arche* i *physis* u miletskom smislu reči. To što se u *Met.*987a5 spominje vatra, i u *Met.*987a7 piše da su voda i vatra kao načela „tvarnog oblika” (ἐν ὕλης εἶδει), ukazuje da se u *Met.*987a4-7 aludira na Heraklita (i Hipasa) koji je, kao što je navedeno u *Met.*984a7-8,

<sup>16</sup> Na sličan način, premda u nešto manje obazrivom tonu, svoje izlaganje o Anaksimenu završava i španski filozof Huijjan Marias (J. Mariás) (Marias 1967: 15).

<sup>17</sup> U potonjim komentarima nije bilo, do kraja, prihvaćeno Aristotelovo tumačenje da su se pitagorejci, makar i nesigurno, služili sa dva uzroka. Pristup Aleksandra iz Afrodizije (47.5), kao i Zajdlov (H. Seidl) komentar (koji je napisao uz Bonicov (H. Bonitz) prevod *Metafizike* (Bonitz 1982: 281, 283-284), bili su takvi da su, po njima, i pitagorejci bili prepoznali samo jedan, materijalni, uzrok, ali u dva svoja vida.

<sup>18</sup> Te je i odgovarajuće poglavlje svoje knjige naslovio sa „Filolaj i formalni uzrok” (“Philolaus and the formal cause”) (Barnes 1979: 76-94).

postavio vatru kao materijalni uzrok. Onaj deo rečenice u *Met.*987a5 koji glasi: „koje jedni smatraju jedinstvenim”, dodatno učvršćuje konstataciju da je Efežanin bio među onim filozofima koji su „operisali” samo sa jednim uzrokom, koji je u Stagiraninovoj tipologiji uzroka bio svrstan u kategoriju materijalnog uzroka.<sup>19</sup>

Istinsko iskušenje za Stagiraninovo učenje o uzrocima nastupilo je sa pokušajem uklapanja elejskih filozofa u njegove okvire. Negacija kretanja i promene, te apsolutizovanje jednog bez dopuštanja mnoštva, trebalo bi da su sprečavali bilo kakav govor o uzrocima u doktrinama Ksenofana, Parmenida, Zenona i Melisa. Ipak, pokušaja u tom smeru bilo je već kod interpretiranja Ksenofanovih stavova. Na osnovu površne recepcije tri fragmenta (**DK21B27**, **DK21B29** i **DK21B33**), i pominjanja zemlje i vode u njima, moglo bi se zaključiti da je Ksenofan bio zastupnik učenja o materijalnom uzroku. Sva tri fragmenta, u stvari, opisuju nastanak organskog života iz zemlje, koja da bi stvorila živa bića treba biti još i vlažna. *Arche* kosmosa nije u ovim fragmentima predmet analize budući da konceptijski posmatrano on i nema načelo. Ovi Ksenofanovi fragmenti, stoga, nemaju *arche*-ološko značenje, već predstavljaju njegovo „plaćanje danka” vlastitom jonskom poreklu. Bez obzira da li se Ksenofan posmatra iz „elejske” ili više iz „jonske” perspektive, zbog strukturalnih prepreka njegove doktrine, on stoji izvan mogućeg klasifikovanja koje bi ga situiralo u Aristotelovo učenje o uzrocima.<sup>20</sup>

Sa Parmenidovom poemom *O prirodi* pokušaji smeštanja nekog elejskog mislioca u okvire Stagiraninove aitiologije još više su dobili na intenzitetu. Neki

<sup>19</sup> Sa ovakvim poimanjem *pyra* kod Efežanina mnogi istoričari filozofije nisu se slagali. Gatri (W. K. C. Guthrie) tvrdi da bi bilo neverovatno da bilo ko, ko namerava da zasnjuje kosmologiju na miletskom tragu, može izabrati kao načelo neku takvu krajnost kao što je vatra. *Arche* Milećana je, smatra on, uvek bilo nešto što je između dve opreke, i to zbog njihove pretpostavke da ono sadrži, i na neki način skriva, oba člana nekog para opreka, koje mogu potom proizaći iz njega i razviti se u suprotnim pravcima. Takvi su bili voda i vazduh, a i *apeiron*, koji je kasnije bio opisan kao „nešto ređe od vode ali gušće od vazduha”. Vatra je, zaključuje Gatri, sama opreka, krajnost, koja ne sadrži vlastitu opreku, i ne može se, ako je ikada postojala samo u obliku fizikalne vatre, razdeliti na dve opreke (Guthrie 1962: 457-458).

<sup>20</sup> Što Stagiranin i kazuje u prvoj knjizi *Metafizike* (986b10-17), dodajući osim Kolofonjanina i druge elejce (Aristotel 2007: 20, prev. S. U. Blagojević):

Međutim, ima nekih koji su izjavili da je Sve neka jedinstvena priroda, no ne govore svi na isti način ni s obzirom na valjanost ni s obzirom na usklađenost s prirodom. Govor o njima nikako ne pripada našem sadašnjem istraživanju uzroka (jer ovi ne govore kao neki od prirodnjaka /φυσιολόγων/ koji | mada pretpostavljaju da je biće jedno, ipak sve ostalo proizvode iz tog jednog kao iz stvari, već na drugi način: dok oni prvi pridodaju kretanje proizvođači tako sve, ovi nasuprot tvrde da je /biće/ nepokretno).

εἰσι δὲ τινες οἱ περὶ τοῦ παντὸς ὡς ἂν μίᾳ οὐσῆς φύσεως ἀπεφήναντο, τρόπον δὲ οὐ τὸν αὐτὸν πάντες οὔτε τοῦ καλῶς οὔτε τοῦ κατὰ τὴν φύσιν. εἰς μὲν οὖν τὴν νῦν σκέψιν τῶν αἰτίων οὐδαμῶς συναρμόττει περὶ αὐτῶν ὁ λόγος· οὐ γὰρ ὡσπερ ἔνιοι τῶν φυσιολόγων ἐν ὑποθέμενοι τὸ ὄν ὅμως γενῶσιν ὡς ἐξ ἕλης τοῦ ἐνός, ἀλλ' ἕτερον τρόπον οὗτοι λέγουσιν· ἐκεῖνοι μὲν γὰρ προστιθέασιν κίνησιν, γεννῶντές γε τὸ πᾶν, οὗτοι δὲ ἀκίνητον εἶναι φασιν.

(npr. Černis) su u Aristotelovim prikazima Parmenidovog jednog (ěv) videli tragove formalnog uzroka,<sup>21</sup> nasuprot kojeg je stajalo Melisovo jedno koje je, po njihovoj interpretaciji Stagiranina, odgovaralo materijalnom uzroku. Važnije od ovoga bilo je, po autoru ovog rada, Aristotelovo pretpostavljanje autentičnosti drugog dela poeme, jer ne samo da „put mnenja” može da se razume kao „najbolje objašnjenje” pojava, nego jedino tamo gde ima reči o nekakvom „uređenju sveta” mogu se i tražiti uzroci. Prepoznavajući na „putu mnenja” naznake svog materijalnog i eficientnog uzroka,<sup>22</sup> Aristotel je učinio da metafizički lanac koji spaja presokratovce ostane neprekinut, tj. da njegova kauzalna shematika, preko kosmologije najpoznatijeg elejca, što prirodnije poveže „sisteme” preparmenidovskih mislilaca sa „sistemima” postparmenidovskih filozofa.

Ako se nakon Parmenidovog „puta mnenja” idući dalje mogla očekivati neka nova „pukotina” u pristupu koji je generalno onemogućavao kauzalno razmatranje, sa Zenonom nanovo izlazi na videlo temeljno nesaglasje elejske doktrine sa učenjem o uzrocima. Njegovi dokazi smeraju ka dosledno elejskom odbacivanju ideja mnoštva i promene i njihovih derivata deljivosti i kretanja. Razmišljanja elejaca ne odvijaju se u obzoru traganja za prvobitnim načelom, već je njihova namera bila postavka i odbrana aksioma da jedino „biće” (τὸ ὄν) jeste. Svi Zenonovi dokazi (40 po Proklu), bili su u funkciji olakšavanja prihvatanja teško „svarljive” istine da je stvarnost jedna, nedeljiva i nepokretna, što on čini uz pomoć osobene dijalektičke metode čiji je, po Aristotelovom dijalogu *Sofist* (DL.IX, 25), i „pronalazač”. Iako je elejski monizam svoju punu afirmaciju doživeo sa Melisovim stvaralaštvom, mada ga Aristotel smatra „sirovim” misliocem (*Met.*986b27; *Phys.*185a10-11), koji je „materijalizovao” Parmenidove zamisli, ni kod njega se ne radi o nagoveštaju bilo kakvog, pa ni materijalnog uzroka.<sup>23</sup>

<sup>21</sup> Ovo ne znači da je Aristotel rekao da je Parmenid nameravao da uvede *causa formalis*. Teško da je Stagiranin mogao govoriti o uzročnosti u sferi apsolutne jednosti Parmenidovog bića „prema pojmu” (κατὰ τὸν λόγον). Ono što se može prihvatiti je da, eventualno, postoji parmenidovska pozadina za uvođenje formalnog uzroka i ništa drugo. Parmenid je snažno uticao na Platona a ovaj zasigurno na Aristotela, te se tu mogu tražiti neki posredni uticaji na samog Stagiranina, koji, u *Met.*988a34-988b1, piše da se Platon najviše od svih prethodnika približio pojmu formalne uzročnosti.

<sup>22</sup> Od same činjenice kako će se posložiti zemlja, vatra i ljubav, iz drugog dela Parmenidove poeme, bitniji je podatak da je elejac bio prvi filozof koji je, po Aristotelu, osim postavljanja materijalnog uzroka pokušao da dâ i objašnjenje kretanja tj. da potraži uzrok promena (*causa efficiens*). „Put mnenja”, drugačije rečeno, Parmenida čini istinskim pluralistom i anticipatorom peripatetičkog materijalnog i eficientnog uzroka.

<sup>23</sup> Premda ga Ros (W. D. Ross) u analizi pasusa iz *Met.*987a4-9, osobito njegovog prvog dela (*Met.*987a4-5), sa pozivanjem na *Met.*986b19-20, stavlja u istu grupu sa Talesom, Hiponom, Anaksimonom, Diogenom, Hipasom i Heraklitom, kao misliocima koji su prepoznali jedan uzrok i to onaj materijalni. U drugim svojim komentarima, kako *Metafizike* tako i *Fizike*, Ros je na stanovištu koje je blisko i autoru ovog članka (Ross 1997: 155).



Preparmenidovcima, sa jednim izuzetkom, iz koncepcijskih razloga nije bio neophodan nijedan drugi osim materijalnog uzroka da bi objasnili celinu univerzuma. Kod filozofa u tzv. postparmenidovskom periodu, međutim, zbog izmenjenih okolnosti misaonog delovanja, potreba za više različitih uzroka gotovo da se nametala sama po sebi. Empedokle je prvi filozof kome se, po Aristotelu, može pripisati prepoznavanje sva četiri uzroka. Voda, vazduh, vatra i zemlja (γῆ), kao reprezentanti materijalnog uzroka, jednakog su ontološkog ranga i zamišljeni su od strane Sicilijanaca kao nenastali, neuništivi, kvalitativno nepromenljivi i svuda homogeni. U Empedoklovim fragmentima pronalaze se i naznake formalne uzročnosti, odnosno teza da stvari nisu nasumična kombinacija elemenata već da mora postojati odgovarajuća proporcija u njihovom spajanju, svojevrsni *logos* (λόγος). Sledeći Aristotela može se utvrditi da je Empedokle ne samo prvi ustanovio četiri varijante materijalnog uzroka, nego je prvi i efikajntni uzrok postavio kao dvostruk, podelivši ga na dve oprečne sile Ljubav i Mržnju (Φιλία καὶ Νεῖκος). Njegova Ljubav koja sakuplja sve u jedno takođe je i neko dobro, odnosno finalni uzrok. Osobeno poimanje Ljubavi približilo je Empedokla, uz Anaksagoru, najviše od svih presokratovaca otkrivanju teleologičnosti kosmosa,<sup>24</sup> i to je ono što je Aristotel cenio kod sicilijanskog filozofa.<sup>25</sup>

Istraživanjem je utvrđeno je da je zahtev za pokretačkim načelom, koji je iniciran promenjenom optikom gledanja od strane elejaca na problem kretanja, inspirisao Anaksagoru da uvede pojam Uma (Νοῦς). Anaksagora je ne samo dao originalno rešenje za potrebujući efikajntni uzrok, nego se u njegovim fragmentima mogu pronaći mesta koja ukazuju i na ostala tri uzroka koja spominje Aristotel. Osim materijalnog (*homeomerije* (ὁμοιομερῆ)), to su formalni (Um) i finalni uzrok. Najveću Stagiraninovu pozornost u Klazomenjaninovu spisu *O prirodi* pobudilo je sporadično nagoveštavanje *causa finalisa*. Aristotel se, u skladu sa vlastitom teleološkom koncepcijom univerzuma i ontološkim primatom finalnog uzroka u njoj, pohvalno izražavao o Anaksagori, jer je u njegovom *Nousu* nalazio anticipaciju odredbe svrhe tj. razloga zašto

<sup>24</sup> Iako je danas moguće da se zamisli ideja uređenog napredovanja bez pretpostavljanja aktualnog postojanja najvišeg stupnja ka kome je napredak usmeren, u Stagiraninovoj koncepciji to nije bilo moguće. Naime, nije bilo moguće govoriti o napredovanju ukoliko to nije bilo napredovanje ka nečemu što već postoji. *Telos* ili svrha, za Aristotela, nije nikakav teško dostižni ideal koji eventualno treba dosegnuti u nekoj dalekoj budućnosti, već je on(a) kao udejstvenost nešto što (od)uvek jeste, nešto što jeste i kao uzrok onoga što treba da nastane.

<sup>25</sup> Odmah nakon početnog oduševljenja usledilo je snažno razočarenje za Stagiranina. Uprkos njegove religiozne perspektive i izbora Afrodite, izvora sklada i dobrote, kao jedne od pokretačkih sila, Empedokle, kao ni Jonjani, na Aristotelovu žalost, nije razmatrao fizikalni svet na teleološki način. Tako da je nastalu konfuziju između finalnog i efikajntnog uzroka filozof sa Sicilije rešio na štetu prvopomenutog (vid. *Met.*988b8-11). Aristotel prigovara Empedoklu da finalni uzrok pominje u određenoj meri ali ne i kao takav, ili, drugačije rečeno, dobro mu nije uzrok „uopšte“ (ἀπλῶς), nego samo „uzgredno“ (κατὰ συμβεβηκός) (*Met.*988b15-16).

stvari postaju dobre i lepe. Anaksagora je izvesno najsuštastvenije od svih presokratovaca zahvatio finalnu uzročnost, naravno, posredstvom Uma.<sup>26</sup>

Leukip i Demokrit nalaze se na kraju niza presokratovaca o kojima Aristotel izveštava. Iako bi se moglo očekivati da će dvojica atomista predstavljati vrhunac presokratskog zahvatanja učenja o uzrocima, to se, ipak, ne dešava.<sup>27</sup> Razlog tome leži u njihovom filozofskom diskursu, jer su oni tretirajući u svojim radovima kretanje kao večno i nužno, uz zanemarivanje sveopšte teleologičnosti, automatski isključili iz svojih razmatranja, od prethodnika već, makar i na „nemušti” način, dosegnuti eficijentni i finalni uzrok.<sup>28</sup> Kada su ostala dva uzroka u pitanju, treba reći da je Leukipovo i Demokritovo

<sup>26</sup> Aristotel pored pohvala upućuje i kritike na račun Anaksagorinog *Nousa*, kada je uvideo da ovaj u potpunosti ne sledi doktrinu svrhovitog tumačenja sveta (*Met.*985a18-21, 988b6-16). Stagiranin u *Met.*985a18-21 kaže (Aristotel 2007: 15-16, prev. S. U. Blagojević):

Anaksagora se svojim Umom služi mehanički za stvaranje /sveta/, tj. dovlači ga kad ne zna usled kog uzroka lje /nešto/ nužno, a inače pre sve drugo nego Um smatra uzrokom tog što postaje.

Ἀναξαγόρας τε γὰρ μηχανῆ χρηταί τῷ ἢ πρὸς τὴν κοσμοποιίαν, καὶ ὅταν ἀπορήσῃ διὰ τίν' αἰτίαν ἐξ ἀνάγκης ἔστι, τότε παρέλκει αὐτόν, ἐν δὲ τοῖς ἄλλοις πάντα μᾶλλον αἰτιάται τῶν γιγνομένων ἢ νοῦν.

Jasno je, naročito iz poslednjeg dela ovog pasusa, da je Aristotel prilikom iznošenja svog mišljenja o Anaksagorinom *Nousu*, imao u vidu ono što je Platon o tome zabeležio u *Fedonu* 98B-C (Platonovi komentari, izloženi preko Sokrata, odnose se na najmanje šest Klazomenjaninovih fragmenata: **DK59B9**, **DK59B12**, **DK59B13**, **DK59B15**, **DK59B16** i **DK59B19**). Sokrat se, na pomenutom mestu, nakon prvobitne radosti zbog Anaksagorinog razumevanja Uma kao onoga što je uzrok svemu, veoma brzo razočarao u Klazomenjanina, a to se desilo u trenutku kada je shvatio da se ovaj ne služi dovoljno sa *Nousom*. Anaksagora, po Platonovom mišljenju, nije istaknuo ono što je bila glavna osobenost Uma - njegovu teleologičnost. Ovo učiteljevo mišljenje evidentno je imalo odjeka i u nekim potonjim stavovima samog Aristotela. On je smatrao (*Met.*985a20-21), da kad je već uveden „prvi pokretač”, onda tako nešto treba doslovno i sprovesti, a ne uvoditi i mnogobrojne druge uzroke (Platon nabroja vazduh, eter, vodu i „još mnoge druge čudne stvari”), koji su, po svom dejstvu i po svojoj važnosti, ravni prvom uzroku, odnosno *Nousu*.

<sup>27</sup> Gledajući celinu Aristotelovih beleški o presokratovcima, evidentno je da su u „otkrivanju” uzroka najdalje stigli Empedokle i, naročito, Anaksagora.

<sup>28</sup> Sa Leukipove i Demokritove tačke gledišta, eficijentni uzrok koji bi pokrenuo atome i tako bio zamajac celokupne potonje kosmologije, nije bio neophodan iz strukturalnih razloga. Kretanje, po njima, nije imalo početnu i završnu tačku, već je bilo prihvaćeno kao inherentna i večna karakteristika stvari. Tako da je i pojmovno razdvajanje, koje su izveli Empedokle i Anaksagora, između tvari i pokretne sile tj. između materijalnog i eficijentnog uzroka, u atomističkom „sistemu” bilo uklonjeno. Stagiranin nije nikako odobravao konceptijski prilaz koji tvrdi da događaji u prirodi nemaju teleološki karakter, i da jedan tako uređeni sistem kao što je kosmos, ili jedan tako sofisticirani organizam kakav je ljudski, nastaju slučajnim spajanjem atoma u neakvim vrtlozima. Ništa bolje nisu bili tretirani ni nužnost ni nužna slučajnost, koja je kod atomista bila zamišljena kao nečija stvarna sudbina. Puka nužnost kretanja atoma koja je vodila događaje kao determinisane ka nepotpunom i nesvrhovitom stanju bila je potpuno oprečna Aristotelovoj doktrini finalnog uzroka, i po njemu je predstavljala samo mehaničku nužnost i ništa više. Da su atomisti osim eficijentnog zanemarili i finalni uzrok, potvrđuju sledeće Stagiraninove reči (*G789b2-4*) (Aristotel 2011: 294, prev. S. Blagojević):

Demokrit je propustio da govori o tom-radi-čega: sve ono čime se Priroda služi on svodi na nužnost.

Δ. δὲ τὸ οὐ ἕνεκα ἀφεις λέγειν, πάντα ἀνάγει εἰς ἀνάγκην οἷς χρηταί ἡ φύσις.

razmatranje materijalnog uzroka (atomi (ἄτομος) i praznina (κενόν) bilo u izvesnoj meri oslonjeno na elejsku tradiciju, u smislu da su se oni slagali sa Parmenidom da je biće puno, kao i da je praznina nebiće. Oni se nisu zadržali samo na tome, već su ovoj konstataciji dodali i vlastiti pečat, tvrdeći da je ta punoća mnoštvena, a ta praznina postojeća. Najzad, Stagiranin u spisu *O delovima životinja* (642a24-28) odaje priznanje atomistima, govoreći da su oni (preciznije Demokrit) dali veliki doprinos produbljivanju i znanstvenom utemeljenju formalnog uzroka, odnosno Abderičanin je „dotakao” pojam „onoga što bejaše biti” (τὸ τί ἦν εἶναι), kao i definiciju bivstva (οὐσίαν).

\*

Istraživanje uzroka kod svojih prethodnika Aristotel završava sledećom konstatacijom (*Met.*993a11-17) (Aristotel 2007: 38, prev. S. U. Blagojević):

Na osnovu onog što je rečeno ranije jasno je da su po prilici svi istraživali uzroke navedene u našim raspravama "O prirodi", te pored tih ne bismo mogli navesti nijedan drugi. Ali oni su to učinili nejasno, tako da su u nekom smislu svi /uzroci/ navedeni pre, a u | drugom nisu nikako. Ta prvobitna filozofija je, kako se čini, o svemu zamuckivala, jer bila je mlada i na svom početku.<sup>29</sup>

Ἵτι μὲν οὖν τὰς εἰρημένους ἐν τοῖς φυσικοῖς αἰτίας ζητεῖν εἰκόσασιν πάντες, καὶ τούτων ἐκτὸς οὐδεμίαν ἔχομεν ἂν εἰπεῖν, δῆλον καὶ ἐκ τῶν πρότερον εἰρημένων. ἀλλ' ἀμυδρῶς ταύτας· καὶ τρόπον μὲν τίνα πᾶσαι πρότερον εἴρηνται, τρόπον δὲ τίνα οὐδαμῶς. ψελλιζομένη γὰρ εἰσικεν ἡ πρώτη φιλοσοφία περὶ πάντων, ἅτε νέα τε κατ' ἀρχὰς οὐσα καὶ τὸ πρῶτον.

Opšti zaključak koji Stagiranin izvodi je da, nakon detaljnog analiziranja manifestovanja uzroka kod svih presokratovaca, nije bio otkriven nijedan novi uzrok koji već nije pomenut u njegovoj *Fizici*.<sup>30</sup> Štaviše, i četiri uzroka koje je Aristotel postulirao u svojim metafizičkim razmatranjima, od strane ranijih filozofa bili su spoznati, po njemu, tek mutno i neosveščeno.

<sup>29</sup> Jeger (W. Jaeger) komentarišući ovo mesto (*Stud.*14-21), iznosi tvrdnju da početak ovog poglavlja (10), pre upućuje na poglavlja 3-6 nego na poglavlja 8 i 9, te da se u njemu zapravo ponavlja ono što piše na početku 7. poglavlja ove knjige. Po njemu, ni reči koje zatvaraju ovo poglavlje (*Met.*993a25-27), ne upućuju na knjigu α kako to Aleksandar pretpostavlja, niti na knjigu B kako to Bonic misli, već na poglavlja 8 i 9, dodajući da one predstavljaju ponavljanje završnih reči 7. poglavlja prve knjige. Autor se u ovom radu pridržavao danas uobičajenog redosleda knjiga i poglavlja *Metafizike*, pa je 10. poglavlje prve knjige razmatrano kao da se ono nalazi na svom pravom mestu, a da njegove poslednje rečenice upućuju na B knjigu tj. treću knjigu najpoznatijeg Stagiraninog spisa. O pitanju strukture i kompozicije pojedinih knjiga *Metafizike*, pa i poglavlja unutar samih knjiga, pisali su brojni autori (Jaeger 1985: 171-236, 366-392; Ross 1997: XIII-XXXIII; Owens 1951: 25-47).

<sup>30</sup> Mesto u *Met.*993a11 koje govori o raspravama „O prirodi”, upućuje na Aristotelovo razmatranje uzroka u 3. i 7. poglavlju II knjige njegove *Fizike*.

Stagirinanin o svojim pretečama povremeno govori kao o različitim filozofijama (*Met.*987a29, 992a32-33), ali će ih, na koncu, sve zajedno grupisati pod jedinstvenim imenom „prvobitna filozofija” (*Met.*993a15-16). Rani mislioci su pokušavali da razviju i usavrše istu onu mudrost koju je potom sam Stagiranin razvio i usavršio. Njihovo traženje uzroka nejasno je vodilo u istom smeru, samo što nije bilo stiglo do proklamovanog cilja. Strogo filozofski govoreći, kod presokratovaca sve vreme je bilo reči o jednoj jedinjoj znanosti, koja se postepeno razvijala od kraja VI veka pre n.e. pa približno do prve trećine IV veka pre n.e. Oni nisu bili tvorcii nikakvih odvojenih „sistema” ili različitih „mudrosti”, koje bi bile rezultat isključivo njihove samonikle genijalnosti ili potpuno nezavisnih polaznih osnova. Reč je o nečem drugom, „sama stvar im je pokazala put i prinudila ih je da istražuju” (*Met.*984a18-19), odnosno „sama | istina ih je iznova prinudila, kao što smo rekli, da potraže naredno načelo” (*Met.*984b9-11), ne bi li se potvrdila osnovna načela tražene znanosti.

U savremenom dobu može se reći da je cilj prilikom izučavanja presokratovaca usmeren, pre svega, na to da se što objektivnije i nepristrasnije utvrdi sadržaj onoga što su oni, ako su nešto, beležili, a da se pritom ništa drugo ne mora pokušavati da se uradi. Aristotelov istorijsko - filozofski poduhvat je, osim ove, sadržavao u sebi još jednu dimenziju, želju da se vlastita filozofska pozicija potvrdi i kroz širok spektar mišljenja i stavova njegovih, u ovom slučaju presokratskih, prethodnika. Ovo nužno ne umanjuje verodostojnost Stagiraninovih napora, jer on nije bio nikakav dogmatski propovednik jednom za uvek zacementiranih stavova, već pre svega tragalac za istinom. Ovo traganje za istinom uvek je vodilo računa kako o specifičnim zahtevima same metafizike, tako i o misaonim dometima pojedinih filozofa.

Iako je sam naziv „presokratovci” formalno odomaćen tek od vremena Hermana Dilsa, on svoje temeljno značenje dobija već sa Aristotelovim dubokim zahvatima u slojevitu i bogatim nanosima bremenitu prošlost. Stagiraninove kondenzovane formulacije i duboka zapažanja o ranim misliocima ne bi bili tako plodnosni da u svojim delima nije razotkrio svu divergentnost presokratskih misli. Istovremeno, Aristotel je kao postojan i sistematičan filozof tragao i za kohezionim faktorom te divergentnosti.<sup>31</sup> Ponajpre iz *Fizike* i *Metafizike*, ali i iz drugih dela, može se videti da je traženi kohezioni faktor Stagiranin pronašao u svojoj „prvoj filozofiji” i u njenim načelima tj. uzrocima.

<sup>31</sup> Ovo ne znači da je Aristotel bio potpuno neprotivrečan stvaralac, i da se u ovom radu recipirao kao filozof sa velikim „F” na početku. Aristotelov razvojni put, nasuprot Jegerovom videnju (koje on izlaže u svojoj čuvenoj knjizi: *Aristoteles Grundlegung einer Geschichte seiner Entwicklung* (Jaeger 1985), nije bio kontinuiran, pravolinjski i jednoznačan, već, kao i svaki drugi živi razvoj, put uzleta i progressa, ali i put uzmicanja i kolebanja, što se najbolje može videti iz B knjige njegove *Metafizike* ili tzv. „knjige nedoumica”.

Željko V. Kaluderović

*THEOLOGIANS, PHYSICISTS AND CAUSES*

Summary

In the paper the author found that Aristotle, while looking for a guiding principle of the whole of the previous thought, postulated the interpretative form for understanding of the thought range of his own predecessors in a special learning about the causes. In fact, the doctrine of the material, formal, efficient and final causes represents a mode by which Aristotle performed a conceptual systematization of predecessors as shown in the first book of *Metaphysics*, and at the same time exposed himself, even with some reservations, as the first historian of metaphysics, and even of philosophy as a whole. The conclusion that the author drew after a detailed analysis of *Corpus Aristotelicum*, in conjunction with the first manifestation of the causes in the first *theologians* and *physicists*, that the Stagirites' predecessors had not discovered any a new cause that was not already been mentioned in his *Physics*. Moreover, the four causes which Aristotle postulated in his metaphysical considerations, were known by earlier thinkers, but according to him, only vaguely and unawaringly.

Key words: Aristotle, doctrine of the causes, *theologians*, *physicists*, conceptual systematization

LITERATURA:

- Allen, R. E. (ed.) (1985). *Greek Philosophy Thales to Aristotle*. New York.
- Arhe (2004). Časopis za filozofiju, god I, br. 2, Novi Sad.
- Aristotel (2007). *Metafizika*. Beograd: PAIDEIA.
- Aristotel (2011). *O delovima životinja. O kretanju životinja. O hodu životinja*. Beograd: PAIDEIA.
- Aristotel (2012). *O duši. Parva naturalia*. Beograd: PAIDEIA.
- Aristotel (2009). *O nebu. O postajanju i propadanju*. Beograd: PAIDEIA.
- Aristotel (2006). *Fizika*. Beograd: PAIDEIA.
- Aristotelis Opera*, ex. rec. Immanuelis Bekkeri, ed. Acad. Regia Borussica, I-V, Berlin 1831-1870. Novo izdanje je pripremio O. Gigon, Berlin 1970-1987. Svi Aristotelovi navodi sravnjivani su prema ovom izdanju.
- Barnes, J. (1979). *The Presocratic Philosophers I*. London.
- Bonitz, H., Seidl, H. (1982). *Aristoteles' Metaphysik I-II*. Hamburg.
- Burnet, J. (1962). *Early Greek Philosophy*. Cleveland.
- Diels, H., Kranz W. (1985-1987). *Die Fragmente der Vorsokratiker I-III*. Weidmann.
- Dils, H. (1983). *Predskratovci fragmenti I-II*. Zagreb: Naprijed.
- Furley, D. J., Allen, R. E. (1970-1975). *Studies in Presocratic Philosophy I-II*. New York, London.
- Gomperz, T. (1909-1912). *Griechische Denker I-III*. Leipzig.
- Guthrie, W. K. C. (1962). *A History of Greek Philosophy I*. Cambridge.
- Hegel, G. V. F. (1975). *Istorija filozofije I*. Beograd: BIGZ.
- Hesiod (1975). *Postanak bogova. Homerove himne*. Sarajevo: V. Masleša.

- Homer (1985). *Ilijada*. Novi Sad: I.r.o. Mat. srp.
- Hussey, E. (1995). *The Presocratics*. Indianapolis.
- Jaeger, W. (1985). *Aristoteles Grundlegung einer Geschichte seiner Entwicklung*. Weidmann.
- Kaluđerović, Ž. (2013). „Stagirininova aitiologija”, *Znakovi vremena*, God. XVI, broj 59, Sarajevo.
- Kirk, G. S., Raven, J. E. (1957). *The Presocratic Philosophers*. Cambridge.
- Koplston, F. (1988). *Istorija filozofije Grčka i Rim*. Beograd: BIGZ.
- Laertije, D. (1973). *Životi i mišljenja istaknutih filozofa*. Beograd: BIGZ.
- Long, A. A. (ed.) (1999). *The Cambridge Companion to **EARLY GREEK PHILOSOPHY***. Cambridge.
- Lloyd, G. E. R. (1977). *Aristotle: the Growth and Structure of his Thought*. Cambridge.
- Mariás, J. (1967). *History of Philosophy*. New York.
- Mourelatos, A. P. D. (1974). *The Pre-socratics*. New York.
- Owens, J. (1951). *The Doctrine of Being in the Aristotelian "Metaphysics"*. Toronto.
- Platon (1970). *Fedon* (u: *Dijalozi*). Beograd: Kultura.
- Ross, W. D. (1966). *Aristotle*. London.
- Ross, W. D. (1997). *Aristotle's Metaphysics I-II*. Oxford.
- Sedley, D. (ed.) (2004). *The Cambridge Companion to **Greek and Roman Philosophy***. Cambridge.
- Stace, W. T. (1950). *A Critical History of Greek Philosophy*. London.
- Stokes, M. C. (1971). *One and Many in Presocratic Philosophy*. Cambridge.
- Ueberweg, F., Praechter, K. (1909). *Grundriß der Geschichte der Philosophie I*. Berlin.
- Vindelband, V. (2007). *Istorija filozofije*. Beograd: BOOK & MARSO.